

**Impact
Factor
3.025**

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-IV   ISSUE-III   MAR.   2017

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

**मराठवाड्यातील जवाहर नवोदय विद्यालयाचे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता
विकासातील योगदान-एक अभ्यास**

सचिन एकनाथराव नागरगोजे
(एम.ए..एम.एड.)

डॉ. श्रीमती संजीवनी एस. मूळे
एम.ए., एम.एड., एम.फील. सेट, पीएच.डी. (शिक्षण)
प्राचार्या
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, औरंगाबाद.

१) प्रस्तावना :

ग्रामीण भागातील बुद्धिमान, प्रतिभावंत मुला-मुलींच्या शिक्षणासाठी विशेष शिक्षणाची योजना म्हणून जवाहर नवोदय विद्यालयाची स्थापना करण्यात आली. नवोदय विद्यालयाची स्थापना ही राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ ची नाविन्यपूर्ण बाब आहे. ग्रामीण भागातील प्रतिभावंत विद्यार्थी शोधून त्यांना एकत्र राहण्याची, एकत्र शिकण्याची संधी देण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्याला एक याप्रमाणे नवोदय विद्यालयाची स्थापना करण्यात आली. नवोदय विद्यालयाची प्रथम स्थापना १९८५ रोजी करण्यात आली व महाराष्ट्रात सर्वप्रथम अमरावती जिल्ह्यात नवोदय विद्यालयाची स्थापना करण्यात आली.

नवोदय विद्यालयाची स्थापना गुणवत्तापूर्ण आणि दर्जदार शिक्षणाची विद्यार्थ्यांना सोय व्हावी म्हणून झालेली आहे. विद्यालयामध्ये विद्यार्थ्यांसाठी मोफत निवास, शैक्षणिक सोयी दिल्या जातात तसेच शैक्षणिक गुणवत्ता विकासासाठी नाविन्यपूर्ण उपक्रम, अध्यापन पद्धती इत्यादी राबवल्या जातात. तेव्हा या सर्व बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने प्रस्तूत संशोधनाच्या माध्यमातून "मराठवाड्यातील जवाहर नवोदय विद्यालयाचे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता विकासातील योगदान एक अभ्यास" या विषयावर संशोधकाने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

२) संशोधनाचे शिर्षक :

"मराठवाड्यातील जवाहर नवोदय विद्यालयाचे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता विकासातील योगदान एक अभ्यास"

३) कार्यात्मक व्याख्या :

१) मराठवाडा :

महाराष्ट्रातील एक महत्वाचा प्रादेशिक व प्रशासकीय विभाग ज्यामध्ये आठ जिल्ह्याचा समावेश होतो. औरंगाबाद, जालना, बीड, उर्मानाबाद, लातूर, परभणी, हिंगोली व नांदेड या जिल्ह्यांचा विभाग म्हणजे मराठवाडा होय.

२) जवाहर नवोदय विद्यालय :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ च्या शिफारशी नुसार भारत सरकारने ग्रामीण भागातील शैक्षणिक गुणवत्ता विकासासाठी प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी एक निवासी विद्यालय स्थापन केलेले विद्यालय म्हणजे जवाहर नवोदय विद्यालय होय.

३) विद्यार्थी :

नवोदय विद्यालयातील ज्ञान ग्रहण करणारा घटक म्हणजे विद्यार्थी होय.

४) शैक्षणिक गुणवत्ता विकास :

शैक्षणिक कार्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक व सामाजिक क्षमतांचा उत्तरोत्तर विकास होणे म्हणजे शैक्षणिक गुणवत्ता विकास होय.

५) अभ्यास :

एखाद्या विषयाचे चिंतन, मनन व पठन करणे म्हणजे अभ्यास होय.

३) संशोधनाची उद्दिष्ट : प्रस्तूत संशोधनाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१) मराठवाड्यातील जवाहर नवोदय विद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेचा अभ्यास करणे.

- २) जवाहर नवोदय विद्यालयात विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता विकासासाठी राबवल्या जाणाऱ्या उपक्रमांचा अभ्यास करणे.
- ३) जवाहर नवोदय विद्यालयातील अभ्यासक्रम, अध्ययन, अध्यापन पद्धती, मूल्यमापन पद्धती इ. अभ्यास करणे.
- ४) जवाहर नवोदय विद्यालयातील शिक्षकांची विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्ता विकासातील भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- ५) जवाहर नवोदय विद्यालयातील उपलब्ध असलेल्या शैक्षणिक, भौतिक सोयी सुविधांचा आढावा घेणे.

४) संशोधनाची गृहितके :

- १) नवोदय विद्यालयामध्ये विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक गुणवत्तेवर प्रवेश दिला जातो.
- २) जवाहर नवोदय विद्यालयात विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता विकासासाठी विविध उपक्रम राबवले जातात.
- ३) जवाहर नवोदय विद्यालयातील शिक्षकांची विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्ता विकासात महत्वाची भूमिका दिसून येते.
- ४) जवाहर नवोदय विद्यालयात मोळ्या प्रमाणात शैक्षणिक, भौतिक सोयी सुविधा उपलब्ध आहेत.

५) संशोधनाची गरज :

जवाहर नवोदय विद्यालयाची स्थापना ही प्रतिभावंत विद्यार्थ्यांना दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी झालेली आहे.या विद्यालयामध्ये विविध नाविन्यपूर्ण उपक्रम, शिक्षकांची भूमिका, अध्यापन पद्धती, विशेष सोयी उपलब्ध आहेत.तेव्हा या सर्व बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तूत संशोधनाची गरज वाटते.

६) संशोधनाचे महत्व :

सद्यस्थितीमध्ये शिक्षण प्रक्रियेमध्ये गुणवत्तेला अनन्यसाधारण महत्व आहे.शैक्षणिक गुणवत्ता विकास क्हावा म्हणून शासन स्तरावर विविध प्रयत्न केले जातात. त्यातील एक म्हणजे जवाहर नवोदय विद्यालय होय. प्रस्तूत संशोधनाच्या माध्यमातून संशोधकाने नवोदय विद्यालयातील नाविन्यपूर्ण उपक्रम, गुणवत्ता विकासातील महत्वाच्या बाबी, शिक्षकांची भूमिका इ. बाबींची माहिती घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.या सर्व बाबींचा इतर शैक्षणिक संस्था, शाळा, महाविद्यालयांना आपल्या शैक्षणिक गुणवत्ता विकासासाठी फायदा होईल यासाठी प्रस्तूत संशोधन महत्वाचे वाटते.

७) संशोधन व्याप्ती :

- १) स्थळ व्याप्ती :
प्रस्तूत संशोधन हे मराठवाड्यातील आठ जिल्ह्यापुरतेच आहे.
- २) आशय व्याप्ती :
प्रस्तूत संशोधन हे जवाहर नवोदय विद्यालयापुरतेच आहे.
- ३) घटक व्याप्ती :
प्रस्तूत संशोधन हे मराठवाड्यातील जवाहर नवोदय विद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता विकास या घटका पुरतेच आहे.

८) संशोधन मर्यादा :

- १) प्रस्तूत संशोधन मराठवाड्यातील ८ जिल्ह्यातील जवाहर नवोदय विद्यालया पुरतेच मर्यादित आहे.
- २) प्रस्तूत संशोधनात जवाहर नवोदय विद्यालयाचे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता विकासातील योगदान या घटकापुरतेच मर्यादित आहे.
- ३) प्रस्तूत संशोधन हे शैक्षणिक वर्ष २०१३ ते २०१७ या शैक्षणिक वर्षापुरतेच मर्यादित आहे.

९) संशोधन जनसंख्या :

प्रस्तूत संशोधनासाठी जनसंख्या म्हणून ८ जवाहर नवोदय विद्यालयातील ४४८० विद्यार्थी, १२० शिक्षक व ८ प्राचार्य ही संशोधन जनसंख्या म्हणून ठरविण्यात आलेली आहे.

१०) संशोधन न्यादश/नमुना निवड : प्रस्तूत संशोधनासाठी संशोधकाने नमुना निवडीच्या संभाव्यता नमुना निवडीच्या पद्धतीतील सहेतूक नमुना निवडीच्या उप पद्धतीने एकूण विद्यार्थी जनसंख्येच्या १०% नमुना व इतर जनसंख्येचा १००% नमुना म्हणून निवडला आहे.

प्रस्तूत संशोधनासाठी ४८० विद्यार्थी, १२० शिक्षक व ८ प्राचार्यांचे नमुना म्हणून निवड करण्यात आली आहे.

११) संशोधन कार्यपद्धती : प्रस्तूत संशोधनाच्या अभ्यासासाठी संशोधकाने सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीची निवड केलेली आहे.

१२) माहिती संकलनाची साधने : प्रस्तूत संशोधनामध्ये संशोधकाने माहिती संकलनासाठी शिक्षक प्रश्नावली, विद्यार्थी प्रश्नावली, प्राचार्य प्रश्नावली व पडताळा सूची या साधनांचा माहिती संकलनासाठी वापर करण्यात आलेला आहे.

१३) संख्याशास्त्रीय तंत्र / परिमाणे : प्रस्तूत संशोधनासाठी संशोधकाने माहितीचे संकलन करून विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यासाठी संख्याशास्त्रातील शेकडेवारी, आलेख या परिमाणांचा वापर केला आहे.

१४) माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन : प्रस्तूत संशोधन समस्येची माहिती संकलनावरून माहितीचे विश्लेषण, अर्थनिर्वचन करण्यात आले. संशोधन समस्येच्या माहितीच्या अर्थनिर्वचनावरून निष्कर्ष काढण्यात आले.

१५) संशोधनाचे निष्कर्ष :

१५.१: संशोधनाची उद्दिष्टनिहाय निष्कर्ष :

१५.१.१ जवाहर नवोदय विद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेचा अभ्यास करणे.

- १) मराठवाड्यातील जवाहर नवोदय विद्यालयामध्ये मुलांची (१५९३) व मुलींची (२८८७) संख्या आहे.
- २) ६०% शिक्षकांच्या मते विद्यालयाच्या गुणवत्ता यादीमध्ये मुलींचे प्रमाण अधिक आहे.
- ३) ७८.३३% शिक्षकांच्या मते विद्यालयातील विद्यार्थी NEET, NDA, AIEEE, IIT, MPSC, UPSC इ. स्पर्धा परीक्षामध्ये
- ४) ८५.४७% विद्यार्थी शिक्षकांच्या अध्यापनाचे वेळोवेळी मूल्यमापन करतात.
- ५) ७७.७०% विद्यार्थी अध्ययनासाठी संगणक, इंटरनेट चा गरजेनुसार वापर करतात.

१५.१.२: जवाहर नवोदय विद्यालयात विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता विकासासाठी राबवल्या जाणाऱ्या उपक्रमांचा अभ्यास करणे.

- १) ६५% शिक्षकांकडून विद्यार्थ्यांना NEET, NDA, AIEEE, IIT, MPSC, UPSC इ. स्पर्धा परीक्षासाठी विशेष मार्गदर्शन केले जाते.
- २) ४१.६६% शिक्षकांच्या मते, विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता विकासात विविध स्पर्धा परीक्षा, सांस्कृतिक कार्यक्रम, टॅलेंट शो इ. उपक्रमांचे आयोजन केले जाते.
- ३) ५२.५% शिक्षकांच्या मते, विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्ता विकासासाठी गणित ऑलिर्पीयाड, वर्कर्ट्स्व स्पर्धा, अँबेकस इ. उपक्रमाचे आयोजन केले जाते.
- ४) ७०.८१% शिक्षकांच्या मते शै. गुणवत्ता वाढीसाठी पर्यवेक्षित अध्ययन, उपचारात्मक अध्यापन हे नाविन्यपूर्ण उपक्रम राबवले जातात.
- ५) ७७.३३% शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीची माहिती पालकांना वेळोवेळी प्रगती पुस्तकाद्वारे, पालक मेळावा, इतर माध्यमातून देतात.

१५.१.३: जवाहर नवोदय विद्यालयातील अभ्यासक्रम, अध्ययन अध्यापन पद्धती, मूल्यमापन पद्धती इ. अभ्यास करणे

- १) ४८.३३% शिक्षक अध्ययन अध्यापनासाठी संगणक, प्रोजेक्टर, OHP, इतर साधनांचा वापर करतात.
- २) ५८.३३% शिक्षकांच्या मते, अध्यापनाचे पर्यवेक्षण प्राचार्य, सहकारी शिक्षक, बाह्यतज्ज इत्यादी व्यक्तींकडून केले जाते.
- ३) नवोदय विद्यालयातील इयत्ता ६ वी ते ८ वी पर्यंतचा अभ्यासक्रम मातृभाषेतून तर ९ ते १२ वी पर्यंतचा अभ्यासक्रम इंग्रजी माध्यमातून आहे.

- ४) ९७.५% विद्यार्थ्यांच्या मते विद्यालयामध्ये संगणक हा विषय स्वतंत्र अभ्यासासाठी आहे.
- ५) ७५.४१% विद्यार्थ्यांच्या मते शिक्षक अध्यापनास प्रयोग दिग्दर्शन, चर्चा, प्रकल्प, व्याख्यान इ. पद्धतीचा वेळोवेळी वापर करतात.

१५.१.४: जवाहर नवोदय विद्यालयातील शिक्षकांची विद्यार्थ्यांच्या शै. गुणवत्ता विकासातील भूमिकेचा अभ्यास करणे

- १) ८५.४१% विद्यार्थ्यांच्या मते, शिक्षक अध्यापनासाठी वेळोवेळी शैक्षणिक साधने, तंत्रज्ञानाचा वापर करतात.
- २) १००% शिक्षकांच्या मते, स्वतः PPT, मॉडेल्स, चार्ट, तक्ते इ. शैक्षणिक साधनांची निर्मिती केली जाते.
- ३) ७०% शिक्षकांच्या मते, अध्यापनासाठी संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेटवरील माहिती, वरिष्ठांचे मार्गदर्शन इ. संदर्भ साहित्य म्हणून अध्यापनासाठी वापर करतात.
- ४) ६६.२५% शिक्षकांच्या मते, विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक, मानसिक, भावनिक, वैयक्तिक बाबतीत वेळोवेळी मार्गदर्शन केले जाते.
- ५) ६८.३४% शिक्षकांकडून विद्यार्थ्यांना संगणक, इंटरनेट, तंत्रज्ञान वापरासाठी वेळोवेळी मार्गदर्शन केले जाते.
- ६) क NEET, NDA, AIEEE, MPSC इतर स्पर्धा परीक्षेसाठी विशेष मार्गदर्शन करतात.

१५.१.५: नवोदय विद्यालयातील शैक्षणिक, भौतिक सोयी सुविधांचा पडताळा घेणे

- १) सर्वच नवोदय विद्यालयासाठी ३० एकर इतकी जमिन उपलब्ध आहे.
- २) १००% नवोदय विद्यालयामध्ये वर्ग अध्यापनासाठी २१ वर्ग खोल्या उपलब्ध आहेत.
- ३) १००% विद्यालयामध्ये अद्यावत ग्रंथालय उपलब्ध असून त्यामध्ये २२४३९ पुस्तके, ४० मासिके, २२ नियतकालिके उपलब्ध आहेत.
- ४) सर्वच नवोदय विद्यालयामध्ये पुरेशा प्रमाणात फर्निचर उपलब्ध आहे.
- ५) ९०.२४% विद्यार्थ्यांच्या मते, विद्यालयाकडून विद्यार्थ्यांसाठी दिल्या जाणाऱ्या शैक्षणिक, भौतिक सोयी सुविधांचा दर्जा उत्कृष्ट आहे.

१५.२.१ शिक्षक प्रश्नावलीवरून प्राप्त निष्कर्ष :

- १) ४०% शिक्षक प्रभावी अध्यापनासाठी वैयक्तिक पातळीवर अध्यापनाची पूर्वतयारी, संदर्भ साहित्याचा वापर, विविध अध्यापन पद्धतीचा वापर इत्यादी प्रयत्न करतात.
- २) ६६.६७% शिक्षकांच्या मते अध्यापना व्यतिरिक्त स्वच्छता अभियान, सांस्कृतिक उपक्रम, आरोग्य शिबीर, वृक्षारोपन इत्यादी उपक्रम विद्यालयात राबवतात.
- ३) ४१.६७% शिक्षकांनी आज्ञापर्यंत संगणक साक्षरता, प्रौढ शिक्षण, शिक्षक समुपदेशन, इतर प्रशिक्षण वर्गात सहभाग घेतला आहे.
- ४) ४९.१६% शिक्षकांच्या मते विद्यालयातील दर्जेदार शिक्षण, अत्याधुनिक सोयी, सर्वसमावेशीत शिक्षण, कौटुंबिक वातावरण, विद्यार्थ्यांचे इतर राज्यात स्थलांतर या विद्यालयातील नाविन्यपूर्ण बाबी आहेत.
- ५) ५१.६७% शिक्षक विद्यार्थ्यांना संगणक / तंत्रज्ञान वापरासाठी तंत्रज्ञानावर आधारित प्रात्यक्षिक कार्य, अध्यापनात जास्तीत जास्त वापर इत्यादी प्रयत्न करतात.

१५.२.२ विद्यार्थी प्रश्नावलीवरून प्राप्त निष्कर्ष :

- १) ७१.६६% विद्यार्थ्यांच्या मते त्यांच्या सर्व प्रकारच्या समस्या तक्रार निवारण समितीच्या माध्यमातून सोडवल्या जातात.
- २) १००% विद्यार्थ्यांच्या मते विद्यालयामध्ये शैक्षणिक साहित्य, निवास, भोजन, गणवेश, इतर सोयी सुविधा मोफत दिल्या जातात.
- ३) ८३.३२% विद्यार्थ्यांच्या मते विद्यालयामार्फत दिल्या जाणाऱ्या सोयी सुविधांचा दर्जा उत्कृष्ट आहे.
- ४) ८२.९१% विद्यार्थ्यांचा विद्यालयामध्ये राबवल्या जाणाऱ्या उपक्रमात उत्सर्फूर्त सहभाग असतो.
- ५) ६०.४१% विद्यार्थ्यांच्या मते विद्यालयामध्ये आरोग्य शिबीर, नियमित व्यायाम, योगासने, इतर आरोग्य विषयक उपक्रम राबवले जातात.
- ६) ७१.०४% विद्यार्थ्यांच्या मते विद्यालयाचे प्राचार्य विद्यार्थ्यांशी दररोज संवाद साधतात.
- ७) ७०.८४% विद्यार्थींच्या मते विद्यालयाच्या मुलींसाठी वातावरण सुरक्षीत वाटते.

१५.२.३ प्राचार्याच्या प्रश्नावलीवरुन प्राप्त निष्कर्ष :

- १) १००% प्राचार्याच्या मते शाळेच्या शैक्षणिक गुणवत्तेत शिक्षक-विद्यार्थी, पालक, अभ्यासक्रम, शैक्षणिक तंत्रज्ञान, अध्यापन पद्धती, इतर घटक अपेक्षीत आहेत.
- २) ८७.०५% प्राचार्यांकडून विद्यालयातील मानवी घटकात समन्वय साधण्यासाठी वैयक्तिक संवाद, विविध कार्यक्रम, समुपदेशन इत्यादी विशेष प्रयत्न केले जातात.
- ३) ७५% प्राचार्य शिक्षकांच्या सक्षमीकरणासाठी वैयक्तिक मार्गदर्शन, प्रशिक्षण वर्ग, वैयक्तिक समस्यांची सोडवणूक स्वतः करतात.
- ४) ७५% प्राचार्याच्या मते विद्यालयातील शैक्षणिक समस्या शिक्षक, पर्यवेक्षक, वरिष्ठांचे मार्गदर्शन इत्यादीच्या मार्गदर्शनाखाली सोडवल्या जातात.
- ५) ६२.०५% प्राचार्याच्या मते विद्यालयातील मुलींसाठी स्वतंत्र राहण्याची व्यवस्था, महिला अधिकारी, वेळोवेळी मार्गदर्शन, इत्यादी विशेष प्रयत्न केले जातात.
- ६) १००% प्राचार्याच्या मते प्रशिक्षीत शिक्षक, शैक्षणिक गुणवत्ता, आधुनिक तंत्रज्ञानाची उपलब्धता, शिक्षक-विद्यार्थी समन्वय ही विद्यालयाची बलस्थाने आहेत.
- ७) ६२.०५% प्राचार्याच्या मते शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, उपक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी इत्यादी प्रयत्न केले पाहिजे.
- ८) १००% प्राचार्याच्या मते विद्यालयाचे मूल्यांकन विभागीय समिती, क्षेत्रीय समिती, आयुक्त यांच्या मार्फत केले जाते.

१६) संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) आगलावे प्रदिप (२०००) - संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्र, नागपूर विद्या प्रकाशन.
- २) कौल, लोकेश (२००३) - क्वालिटी एज्युकेशन रिसर्च : विकास पब्लिसिंग हाऊस प्रायव्हेट लिमिटेड, नवी दिल्ली.
- ३) जवाहर नवोदय विद्यालय मार्गदर्शन पुस्तिका.
- ४) जवाहर नवोदय विद्यालय वार्षिक अंक.
- ५) भितांडे, वि.रा. (जुलै १९९२) - शैक्षणिक संशोधन पद्धती, पुणे, नुतन प्रकाशन, पुणे.
- ६) मूळे रा.रा. व उमाटे वि.तु. (१९८७) - शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे, नागपूर : महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती.
- ७) शैक्षणिक गुणवत्ता विकास अभियान कार्यक्रम - शिक्षण विभाग, पुणे.
- ८) सातत्यपूर्ण सर्वकष गुणवत्ता व्यवस्थापन - मरग्बोपाध्याय.

१७) संदर्भ संकेत स्थळ :

- १) www.jnv.gov.in
- २) www.navodya.nic.in
- ३) www.right to education.org
- ४) www.shodhganga.inflibnet.ac.in
- ५) www.unesco.org/quality education